

DENİZ PARLAK
Laikleşme Sürecinde Camiler

DENİZ PARLAK Kocaeli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. Ardından Ankara Üniversitesi'nde lisansüstü eğitimine devam etti. "Kutsalından Arındırılmış Din: Helal Gıda'nın Ekonomi Politik Analizi" başlıklı tez çalışmasıyla yüksek lisans eğitimini tamamladı. Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Bilim Dalı'nda 2019 yılında doktora derecesini aldı. Sürdürdüğü doktora çalışması için İngiltere'de SOAS University of London'da Siyaset ve Uluslararası Çalışmalar Bölümü'nde bir yıl misafir araştırmacı olarak bulundu. 2010-2013 yıllarında Akdeniz Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde araştırma görevlisi, 2013-2017 yıllarında Altınbaş Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı. Halen Avrupa Üniversitesi Viadrina'da çalışmalarına devam etmektedir. *Praksis* dergisi yayın kurulu üyesidir. Din ve siyaset ilişkisi, siyasal antropoloji, İslamiyet özelinde din-kültür ilişkileri, toplumsal cinsiyet konularında çeşitli çalışmaları, ulusal ve uluslararası dergilerde yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır.

İletişim Yayınları 2906 • Araştırma-İnceleme Dizisi 467

ISBN-13: 978-975-05-2930-6

© 2020 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2020, İstanbul

EDITÖR Merve Öztürk

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Sultan II. Abdülhamid'in

Yıldız Camisi'ndeki Cuma selamlığı

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 45030

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

DENİZ PARLAK

Laikleşme Sürecinde Camiler

Geç Osmanlı'dan
Erken Cumhuriyet'e

*İnsan sevgisinin ötesinde
öğrencisine sorgulamayı öğütleyen,
toplum olmaktan vazgeçmemeyi öğreten
edebiyat öğretmenim, sevgili babam
Veysel Parlak'a...*

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	11
SUNUŞ.....	13
GİRİŞ	15
Tersten bir okuma: Camiler ekseninde Türkiye laikliği	16
Laiklik içinde camiler	19
Çalışmanın haritası	22
Kaynaklar hakkında	25
BİRİNCİ BÖLÜM	
TÜRKİYE LAİKLİĞİNİ ANLAMAK	27
Laikleşmenin parametreleri	28
Kilise-devlet ayrışmasının ve tarafsızlığın olanağı üzerine	42
İslâmi toplumların laikleşmesi: Cami engel mi, fırsat mı?	50
Türkiye laikliğini konumlandırmak	57
İKİNCİ BÖLÜM	
GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDEN CUMHURİYET'E CAMİLER	65
Bir devlet meselesi olarak camiler	69
<i>Hanedanın egemenliğinden devletin dönüşümüne camiler</i>	71
Emperyal vitrinin kırılması: Selatin camiler ve Cuma selamlığı.....	71
Vaazların içeriği ve mahalli dilde hutbe tartışmaları.....	82
<i>Devletle özdeşlikten muhalefete: Ulema</i>	89
<i>Cami külliyelerinden laik okullara medreseler</i>	99

Vakıfların çözülmesiyle camilerde ortaya çıkan kaynak sorunu.....	105
Gündelik hayatın değişen dinamiğinde camiler.....	115
<i>Osmanlı mahallesinin merkezi</i>	115
<i>Laikleşme yolunda Ramazanlar</i>	124

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ REJİMİN GÖLGESİNDE CAMİLER (1923-1930).....

131

Merkezileşme sürecinde camiler.....

133

Adım adım laik devlete doğru:

Düzenleme ve kurumsal ayrışma arasında camiler.....

133

Hilafetin ilgası.....

139

Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'nden Diyanet İşleri Reisliği'ne.....

146

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bir devrin sonu.....

156

Medreselerin kapatılışı.....

160

İmam-hatip mektepleri.....

164

Kur'an kursları.....

168

İlahiyat fakültesi.....

171

Cami görevlilerinin idaresi.....

176

Türkçenin mecburiyeti.....

188

Latin alfabesinden Türk alfabesi yaratmak.....

189

Türkçe hutbe.....

195

Türkçe ezan ve namaz.....

199

Kur'an'ın Türkçeleştirilmesi.....

203

Yeni devletin iktisadi bunalımında camilerin kaynak sorunu.....

207

Camilerin tasnifi.....

208

Camilerin tamir veya tasfiyesi.....

213

Gündelik hayatı düzenleyen laiklik uygulamaları ve camiler.....

220

Şapka Kanunu.....

226

Ramazan ve Kurban Bayramları.....

231

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RADİKAL LAİKLİĞİN İZİNDE CAMİLER (1931-1946).....

247

Laikliğin kurumsallaşması ve camiler.....

249

Laikliğin kurumsallaşma seyri.....

249

Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan

Evkaf Umum Müdürlüğü'ne camilerin devri.....

255

Laikleşme sürecinin cami görevlilerine yansması.....

261

“Türk’ün milli dini”nin kabulü	269
<i>Türkçe ezan uygulamaları ve gösterilen tepkiler</i>	269
Bursa olayı.....	280
Taşradaki muhalefet.....	287
<i>Dinî neşriyat ve öğretim</i>	293
Dinî eğitime yeni müdahaleler.....	294
Dinî neşriyatın camilere sokulması.....	299
Camilerin mekânsal düzenlemeleri ve kaynak sorunu	302
<i>Camilerin tasnif, tasfiye ve onarımları</i>	304
<i>Anıtsal camilerin onarımı ya da müzeye çevrilmesi</i>	317
<i>Çeşitli sebeplerle camilerin farklı kurumlarca kullanımı</i>	324
Gündelik hayatı şekillendiren reformlarla toplumsal alanda camiler	329
SONUÇ	337
KAYNAKÇA	345

TEŞEKKÜR

Elinizdeki çalışma, her yazında olduğu gibi yazarının emeğinin ötesinde, çok değerli insanların katkılarıyla ortaya çıktı. Öncelikle, çalışmanın başından itibaren desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Filiz Zabcı'ya müteşekkirim. Çalışmanın her aşamasında büyük emeği olan Doç. Dr. Bülent Batuman'a yalnızca yol göstericiliği için değil, sabrı ve tüm akademik tecrübelerini paylaştığı, birlikte düşünüp tartıştığı için teşekkür ediyorum. Prof. Dr. Elif Ekin Akşit'e bu çalışmanın temelini oluşturan her bir cümleyi kısa sürede okuyup irdeleyerek sunduğu katkılarla eksikliklerimi yeniden görmemi sağladığı için büyük bir teşekkür borçluyum. Ayrıca Prof. Dr. Menderes Çınar müthiş bir özveriyle, çalışmanın en kritik anında öneriler sunarak çalışmaya büyük ölçüde yön verdi. Dr. Öğretim Üyesi Hasan Sayım Vural sorduğu sorularla çalışmayı geliştirmeme katkıda bulundu.

Bu kitap bir kongre sırasında hiç üzerine düşünmediğimi fark ettiğim bir sunuşun ardından zihnimde canlanan sorularla doğdu. Öylesine girift ve Türkiye akademisinin sosyal bilimler alanında siyaset bilimi konusu olamayacak kadar aykırı ve dikkat çekici bir sunuştu. Sunuşun sahibi akademik hayata adım atmama neden olan, henüz lisans sıralarında akademik bilgi birikimine ve eleştirilerine hayran olduğum Doç. Dr. Yü-

cel Demirer'di. Bu çalışmanın hem mimarı hem de her aşamasında hiçbir resmî zorunluluğu olmamasına rağmen katkısını, eleştirisini eksik etmeyerek yol göstereni kendisidir. Hocam olmanın ötesindeki yardımları ve duyduğu güven için minnettarım. Ayrıca yine lisans sıralarında sorduğu sorularla hayramı olduğum Doç. Dr. Güven Bakırezer'e çalışmanın çok zorlandığım bir aşamasında benimle birlikte düşünüp fikir yürüterek tartışma inceliği gösterdiği için teşekkür etmeliyim. Lisans sıralarından kalkmış olmaya rağmen hâlâ kendisini şaşkınlık ve hayranlıkla izleyen öğrencisi olduğum için çok şanslıyım.

Bu çalışmayı detaylı ve özenli biçimde okuyup kitaplaştırılmasını öneren Tanıl Bora'ya ve metnin gözden geçirilmesinde yardımlarını sunan İletişim Yayınları çalışanlarına teşekkür ederim.

SUNUŞ

Çalışmanın büyük çoğunluğu kütüphane ve arşiv binalarında tamamlandı. En başta Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çeşitli kaynaklarına ulaşmamda yardımlarını esirgememenin çok ötesinde, akademik bilgi birikimi ile çalışmaya katkı sunan Baş Müfettiş Harun Özdemirci'ye teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışmanın Osmanlıca metinlerine ulaşmamda yardımcı olan ve Türkçe çevirilerinin kolaylaştırıcısı Nurettin Ürün'e çok teşekkür ederim. Çalışma boyunca yollarını arşınladığım İslâmi Araştırmalar Merkezi ve Devlet Arşivi (İstanbul), Milli Kütüphane ve Taksim Atatürk Kitaplığı çalışanlarına erişilmesi zor ve uzun zaman alan arşiv kaynaklarına hızla erişmemdeki kolaylaştırıcılıkları için teşekkür ederim.

Bu süreç hem bilgi birikimleriyle destek olup tartıştıran hem de dostluklarını esirgemeyen birçok insanın emeğini barındırıyor. Doktoradaki dönem arkadaşım İlbey Özdemirci çalışma boyunca aynı konular üzerine düşünmemizin de sağladığı birikimle bu çalışmanın başından sonuna kadar tanıştıydı. Her anlatışında benimle birlikte heyecanlanan yine dönem arkadaşlarım Aysun Gezen ve Açalya Temel manevi destekte çok önemli bir yere sahipler. Seda Gönül'ün de çalışmanın kitaplaşma sürecinde hiç esirgemediği desteği çok değerliydi. Sunduğu kay-

naklarla yol göstericiliğimi yapan Dr. Öğretim Üyesi Fuat Öz-
dinc'e de özel bir teşekkür borçluyum.

Bu çalışma yalnızca akademik unvanlarıyla değil dostlukla-
rıyla hem tartışmama olanak veren hem de her düşüşümde el-
lerini omzumda hissettiğim önemli sayıda kadın akademisyen-
nin katkısına bağlı olarak ortaya çıktı. Dr. Öğretim Üyesi Hül-
ya Kendir, Doç. Dr. Yasemin Özgün, Prof. Dr. Şebnem Oğuz,
Doç. Dr. Selime Güzelsarı, Dr. Öğretim Üyesi Ferda Uzunyayla
ve Arş. Gör. Melek Zorlu adlarını anmadan geçemeyeceğim de-
ğere sahipler. Bir o kadar, adlarını burada sıralayarak tamamlama-
yamayacağım, en zor anlarında ve en mutlu günlerinde yanla-
rında olamadığım dostlarıma çok şey borçluyum.

Nihayetinde burada ne yazsam eksik kalacağımı bildiğim te-
şekkürleri sıralamam gerek. Çalışmanın büyük bölümü ev içi
emekten çekilerek gerçekleşti. Emeginden çaldığım her bir an
için hakkını ödeyemediğim gibi, hayatımda tanıdığım en güç-
lü kadın olan annem Yeter Parlak benimle birlikte her iniş çıkı-
şımında yine göğüslendi tüm yükü. Çalışma boyunca her bölümü
benimle birlikte okuyup teker teker fikir yürüten, uzak diyarlar-
da olsa da bu kadar yakınımda olmayı esirgemeyen Demet Par-
lak Poyraz'a kız kardeşliğin çok ötesindeki varlığı için müteşek-
kirim. Yanında olmama ihtiyaç duyduğu anlarda yoğun çalışma
nedeniyle birlikte olamadığım kardeşim Umur Parlak'a ve çalış-
manın en sıkışık zamanlarında beni destekleyen geniş ailemin
her bir ferdine de teşekkür ederim. Elbette bu çalışma, emek ver-
menin sevgiyle örüldüğünü gösteren, sadece sevgisini değil aka-
demik bilgi birikimini de önüme döküp elimden tutan yol arka-
daşım Gökhan Demir'in sonsuz desteğinin ürünüdür. Koşulsuz
desteğinin yanı sıra hayatımdaki varlığı için minnettarım.

Bu geniş kitlenin bütün katkısına rağmen çalışmadaki kusur
ve hatalar yalnızca bana aittir.

Artık aramızda olmasa da nesnel bilginin anlamını ilk kez sor-
gulatan, ardında binlerce öğrencisini bırakan edebiyat öğretme-
nim, sevgili babam Veysel Parlak'a borcumdu bu çalışma.

GİRİŞ

Bu çalışma, camileri laikleşme paradigmasına oturtarak Türkiye laikliğini anlamaya odaklıdır. Türkiye’de din ve devlet ilişkilerinin ayrımı çerçevesinde tartışılan laikliğin oluşumu ve deneyimlenme süreci en yakıcı tartışma konularından biri olma özelliğini Cumhuriyet’in ilk yıllarından beri korumaktadır. Bu nedenle Türkiye laikliğini konu edinen literatür Cumhuriyet tarihi kadar eski bir yazındır. Söz konusu literatürün temel aldığı perspektif iki temel tartışmaya yoğunlaşır: (1) Cumhuriyet’in kurucu kadro ve seçkinlerinin pozitivist ilkelere bağlı laiklik anlayışı ve/veya (2) tek parti döneminde uygulanan laiklik politikalarının dini kontrol etme, özel alana itme, bireysel yaşama hapsediği iddiaları. Bu iki perspektif, Türkiye tarihi içerisinde erken Cumhuriyet döneminin laikleşme sürecindeki reformlarını İslâm’a karşı alınan konuma bağlı olarak analiz eder. Resmin bütününe bu ekseninde okuyan literatür, tarihsel süreci Osmanlı geleneği ile Cumhuriyet Türkiye’sinin süreklilik ve kopuşları bağlamında doğrusal bir çizgiye yerleştirir. Bu doğrusallık devleti etkin, karşısında konumlandığı iddia edilen dini ise pasif bir olgu olarak kavrar. Ne var ki, bu makro analizler sürecin seyrini yekpare bir bütün olarak kavradıkları gibi, laikliği büyük çağdaşlaşma projesinin sacayaklarından biri olarak görmenin ötesinde mikro ana-

lizlere kapalıdır. Oysa salt laikleşme sürecindeki düzenlemelerin mikro ölçekte yoğunlaşan uygulamalarına ilişkisel bir analizle bakıldığında, Türkiye’de laikliğin çok daha karmaşık ve toplumsal dinamiklerle şekillenen doğası karşımıza çıkmaktadır.

Camiler İslâm’ın yüzyıllara dayanan kadim mekânlarıdır. Türkiye’de laikleşme konusunda ele alınmalarına neden olan şey ise, camilerin ulus-devletin inşasından günümüze uzanan tarihsel seyirde bir tehdit ya da tahdit ekseninde tartışılmasıdır. Başka bir deyişle, camiler laikliğin oluşumunun verili olmadığını ve tarihsel ilişkisel deneyimlerle biçimlendiğini ortaya koyabilecek dinamiklere sahiptir. Elinizdeki çalışma ilhamını, bir asrı tamamlayacak Cumhuriyet Türkiye’sinde camilerin hiçbir tarihsel kesitte gündemden düşmeden; uleması/devlet görevlisi, vaazları/hutbeleri, Kur’an eğitimi/medreseleri, sayısı/cemaatin artışı, kapatılması/kullanımı, irticai faaliyetleri/inanç merkezi olmaları çerçevesi içinde tartışıldığı tüm parametrelerin etrafında laikliğin karşısında konumlandırılmalarına karşı laikliğin analizinde yalnızca sembolik bir yer kaplamalarından almıştır. Dahası, ilgili literatürün makro tarihi analiz edilirken mikro tarihte gizli detayları gözden kaçırarak katı ikiliklerini tersten bir okuma yaparak içerme arzusu bu çalışmanın ortaya çıkışının bir başka nedenidir.

Tersten bir okuma: Camiler ekseninde Türkiye laikliği

Sözünü ettiğimiz gibi Türkiye’de laikliğin oluşum sürecine ilişkin literatür genel olarak iki hattı izlemektedir: Laikliğin oluşumunu Türkiye Cumhuriyeti kurucu kadrolarının ve seçkinlerinin pozitivist düşüncelerinde temellendiren yaklaşım (Berkes, 1964; Karpat, 1959; Lewis, 1961) ve tek parti döneminin bütünsel politikalarıyla meseleyi analiz eden yaklaşım (Toprak, 2006; Ahmad, 1993; Çaha, 2008; Dumanoğlu, 2005).¹ Oysa

1 Sözünü ettiğim çalışmaların Türkiye’deki laiklik eksenine katkısını gözetmekle birlikte, bu çalışmalara seçkinler ve uygulanan laiklik politikaları gibi keskin bir şekilde ortaya konan ayrımı örneklemek için değindim.

her iki analiz de bazı sınırlılıklar içerir. Bahsi geçen yaklaşımlara ilişkin dört ana sınırlılıktan söz etmek mümkündür. Öncelikle, herhangi bir ideolojinin –pozitivizmi de kapsayan biçimde– çizili siyasete hiçbir toplumsal ve tarihsel etki olmadan imkân tanıyacağını düşünmek, toplumun bütün iktidar ilişkilerini göz ardı etmek anlamına gelir. Oysaki, her ideoloji içinde yerleştiği toplum ile birlikte şekillenir. İkincisi, kurucu kadroların ve seçkinlerin sahiplendiği iddia edilen pozitivizm her toplumsal yapıya uygun din ve devlet ilişkilerini düzenleyebilecek bir strateji kılavuzu sunmamaktadır. Üçüncüsü, uygulanan reform politikalarının da tek bir izleği takip ettiğini söylemek zaman zaman yaşanan dalgalanmaları ve gelgitleri de göz ardı etmektedir. Nihayetinde, tüm farklılıklarına rağmen laikliğin oluşumunu inceleyen analizler, modernleşme sürecinde kurucu kadro ve politika düzleminde bütünlüklü laikleşme projesini veri alırlar. Bu projenin İslâmcı ve laik kesim, devlet ve halk, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti antagonizmalarıyla ilerlediğini verili kabul eden bu çalışmalar, izlenen politikaların mikro düzeydeki yansımalarını, spesifik alanlardaki izlerini ve buralarda yaşanan değişimi arka plana itmektedir.

Büyük çağdaşlaşma projesinin mihenk taşı olarak görülen laiklik üzerine sayısız tartışma yapılmış, eserler yayımlanmış olmasına rağmen laiklik meselesi güncelliğini korumaktadır. Fakat yapılan çalışmaların pek azı laikliğin nasıl deneyimlendiğine değinmektedir. Oysa son dönemin tarihsel sosyoloji ve siyasal antropoloji çalışmalarının açtığı hat gözetildiğinde (Meeker, 2001; Brockett, 2006; Georgeon, 2002), küçük karelerden resmin bütününe görmeye olanak tanıyan analizlerin önemi ortaya çıkmaktadır. Devletin uyguladığı siyasal edimler belirleyen-belirlenen dikotomisi içinde ele alındığında, toplumsal iktidar ilişkilerinin karşılıklılığı önemsiz bir ayrıntıya indirgenmektedir. Zira böylesi bir kavrayış devleti tek bir bütün sayıp içerisindeki görüş ayrılıklarının ve verilen tepkilerin ne olduğu, dinamiklerin nasıl şekillendiği ve tarihsel öznelerin rolünün ne olduğu sorularını açıkta bırakmaktadır. Oysa camilerin mikro tarihi göz önüne alındığında, devlet-toplum karşılaş-

turmasında ne devletin ne de toplumun bir bütün olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Seçkinlerin kendi içindeki bölünmeleri Osmanlı Devleti'nin geç dönemlerinden itibaren süregelen biçimde Birinci Meclis'te de kendini göstermekte ve görece muktedir muhalefetin sahipleri ilerleyen yıllarda bu rasyonel politikacılar olmaktaydı. Bununla birlikte toplumun bir bütün olmadığı aynı ölçüde açıktır. Camilere yönelen düzenlemelerdeki muhalefet göstermektedir ki, toplumun laikleşme sürecine direnen kesimleri başlangıçta yönetici seçkinlerin güçlü kanadından ayrılan muhalif kesimle birlikte, cemaatlerden ve cemaat mensuplarından da oluşmaktadır. Siyasal iktidarda gittikçe güç kaybeden bu kesimlerden ve yanı sıra toplumsal muhalefetten yönelen direniş biçimleri laikleşmenin doğrusal bir hatta ilerlemediğinin ve devletin tek belirleyen olmadığını da kanıtıdır.

Bu çalışma, Osmanlı'dan devralınan dinî bir mirasla İslâm'ı sahiplenen yeni devletin laiklik siyasetini, camilerin geçirdiği dönüşüm ekseninde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada laiklik siyasetinin gelişimi seçkin kadroların izlediği siyasetin ve söylemlerinin güdümünde doğrusal bir çizgi olarak görülmekten ziyade, karmaşık ve kimi zaman geri çekilip kimi zaman atağa geçen toplumsal güç ilişkileri ile biçimlenen bir süreç olarak kabul edilmektedir. Camileri yeniden üreten düzenlemelerin yeni rejimin tesisindeki rolü, personel yapısından kurumsal şekillenmesine, Ramazan ayındaki kullanımından devlet kadrosunca ziyaretlerine, camileri konu edinen demeçlerin içeriğinden vaazların içeriğine, Türkçe ezan tartışmalarından dinî öğretime kadar geniş bir çerçeveyi kapsamakta ve çalışmaya konu olmaktadır. Camilerin şekillendiği bu ayrıntuları incelemek laikliğin oluşum sürecindeki makro siyaseti daha içeriden görmeye olanak tanıyacak ve yeniden okumaya alan açacaktır. Bu bağlamda elinizdeki kitabın temel tezi, Türkiye'de laikliğin mutlak bir politik düstur ve edimler silsilesiyle şekillenmediği ve bunun caminin toplumsal iktidar ilişkilerindeki dönüşümüyle birlikte ortaya konulabileceğidir. Bununla birlikte, İslâm'ı başlangıçta anayasasına da resmî din olarak işlemiş ve İslâm'ın kadim ibadethanesi olan camiler üzerindeki

edimlerini toplumsal etkileriyle birlikte şekillendirmiş bir rejimin oldukça dalgalı bir seyrinin olduğu görülebilir. Öte yandan, toplumsal iktidar ilişkilerinin karşılıklı doğasında anlam kazanan caminin, yeni rejimin kurumsallaşma çabaları içerisinde karmaşık dinamiklerle biçimlendiği de vurgulanmaktadır. Bu çalışmada, laiklik siyasetinin ulus-devletin erken dönemlerinden itibaren tüm siyasal ve toplumsal dokuya nüfuz ettiği kabul edilmekle birlikte, bilhassa bahsi geçen dönemde dinin özel alana itilmek istendiği ve bireysel alana hapsedildiği tezlerine eleştirel yaklaşılmaktadır. Camilerin toplumsal iktidar ilişkilerindeki rolü incelendiğinde, erken Cumhuriyet döneminden çok partili hayata geçişte ana paradigma olan laiklik siyaseti daha ayrıntılı analiz edilebilecek ve günümüze kadar uzanan etkileri anlamak açısından açıklayıcı olacaktır.

Laiklik içinde camiler

Kuruluşundan bu yana Türkiye’de din ve devletin toplumsal hayatın bütününde nasıl bir arada bulunacağı önemli bir gündem maddesidir. Bu nedenle, Osmanlı’nın geleneksel devletinden modern devlet formuna evrilmeyi hedeflediği 19. yüzyıldan itibaren toplumsal iktidar ilişkilerinin bütününe yansıyan temel paradigmalardan biri laikliğin oluşumudur. Yeni ulus-devlet formunda Türkiye bu mirası devralmışsa da erken Cumhuriyet döneminin bütünü radikal kopuşlara sahne olmuştur. Genel bir kanaatle din ve devlet ilişkilerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlanan laiklik, gerçekten de dinden ayrılmış bir devlet formu önerebilir mi?

Evrensel bir iman ve tapınma yetisi bağlamı, modernleşme ile birlikte “kendi kendini kuran özne”ye eklemleendiğinde liberal özgürlük ve faillik mefhumuna dönüşmüştür. Din, birey meselesi haline getirilen ve tercihlerle sınırlandırılması savunulan bağımsız bir öz olarak kabul edilmeye başlanmıştır. “Dinin [...] bağımsız bir öze sahip olduğu yolundaki iddia, dini (her öz gibi) tarih-aşırı ve kültür aşırı bir fenomen olarak tanımlamamızı ister” (Asad, 1993: 36). Ne var ki, dini bir öz ola-

rak tanımlamamızı isteyen yaklaşımlar onun tarihsel değişimini ve tüm toplumsal ilişkilerle birlikte yeniden şekillendiğini unutmaları nedeniyle başarısız olmaya mahkûmdur. “Ne tekil bir kökeni ne de tarihsel açıdan sabit bir kimliği” olan din olgusunun varoluşu tek bir nedenle ilişkilendirilerek açıklanamaz (Asad, 2007: 31). Din, kendi başına iyi/kötü ya da doğru/yanlış değildir. Nihayetinde, toplumsal gerçekliği şekillendiren/etkileyen determinizmler paralel etki yaratmaktadır (Amin, 2016: 76). Yani din “her şey”e dokunan fakat sabit bir olgu değil, bilakis uyarlanmanın açık bir göstergesidir, dolayısıyla tarihsel ve toplumsal karakterine göre uyarlanabilen ve yenilenen ilişkiler düzlemidir. Bu nedenle, aynı din her topluma aynı biçimde uyarlanamadığı gibi, aynı toplumda dahi değişen tarihsel koşullara göre yeniden şekillenmektedir.

İslâm'ın devlet ile ilişkisini veri alan bu çalışma, dinin iktidardan ayrı bir öze sahip olmadığı savına dayanmaktadır, esasında “din ile iktidarı ayırmak Reform-sonrası özgül tarihsel sürecin ürünü olan modern Batılı bir normdur” (Asad, 1993: 43). Din, ne kişisel vicdanlara gömülecek bir inanç meselesi ne de yalnızca siyasal iktidarın meşruiyet kaynağıdır, o esasında tüm bu “iktidar ilişkilerinin düzlemidir” (Asad, 1983). Değişimi göz önüne alındığında, dinsel iktidarın toplumla kurduğu ilişki, karşılıklılığı esas alır ve farklı söylem ve pratiklerde üretilebileceği sonucu çıkarılabilir. Sonuç olarak, din zaten iktidarın bir parçasıdır ve siyasal iktidarla dolayısıyla devletle, düştüğümüzden çok daha iç içedir.

Din ile devlet arasındaki ezeli bir ilişkidir. Dinsel hakikate erişmenin ve deneyimlemenin koşullarını iktidarın yarattığı gözetildiğinde, dinin siyasetten bağımsız olduğunu iddia etmek mümkün değildir (Asad, 2015: 50). Bu noktadan kaçınarak, modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan laiklik tezlerinin dünyevi ve uhrevi olanı ayırmayı değil, dinin yükseldiği iktidar koltuğunu ondan devralıp devleti oturtmak gayesinde olduğu sonucu çıkarılabilir. Özetleyecek olursak, sanıldığının aksine, modernliğin dine karşı olduğu söylenemez. Aksine, dini toplumsal iktidar ilişkileri içinde yeniden konumlandırması

ve ona farklı bir rol biçmesi gerekir. Dolayısıyla laikleşme süreci ile din, Türkiye’de ise İslâm, devletin kendi bağlamının öngördüğü şekilde toplumu yeniden inşaya davet edilmiştir. Çalışmanın Türkiye’deki laikleşme süreci hakkındaki analizini besleyen bu çerçeve bağlamında, laikliğin basitçe yasal düzenlemelerle ortaya çıkan bir siyasal pratik değil, tüm kademeleleriyle toplumsal iktidar ilişkilerinde gerçekleşen bir siyasal oluş olduğu kabul edilmektedir. Gorski ve Altınordu’nun (2008: 61) ele aldıkları biçimde din ve devlet ilişkilerindeki dalgalı seyir, içine doğdukları toplumun çatışmaları ve bu ilişkilere konu olan tarafların verdikleri kavgayla anlaşıldığı takdirde analiz edilebilecektir. Dolayısıyla çalışma açısından laiklik bir ikame olarak değil, dizgesel tekabülleriyle tarihsel ve toplumsal bağlamı içinde şekillenen bir siyasal strateji olarak ele alınmaktadır. Bununla birlikte, laiklik toplumların değişen koşulları ile her kertede yeniden üretilmekte ve her toplumda farklılaşmaktadır. Dolayısıyla, çalışma boyunca sözü edilen laikleşme sürecinin yaşandığı diğer toplumlardan ayrışan ve değişen toplumsal iktidar ilişkilerine göre yeniden üretilen Türkiye laikliğidir.

Kilise-devlet ikiliği tüketilemeyecek sayıda çalışmanın konusu olmuşken, camiler neden devletin laikleşme sürecinde karşısında konumlandırılarak toplumsal iktidar yarışının konusu edilmez? Cami neden yalnızca “devletin formatladığı” ve yeniden ürettiği mekânlar olarak irdelenir? Camileri doğrudan inceleyen literatür, ulusal ve uluslararası yazında genellikle ya din felsefesi ve ilahiyat ya da mimarlık eksenli analiz edilir. Bununla birlikte, sekülerleşmenin olanağını kilisenin kurumsallaşmasında arayan anlatılar, camileri ve İslâm’ın özünü laikleşmeye “yatkın” bulmaz. Dahası, bu eksikliğin nedeni camilerin kilise gibi kurumsallaşmış, örgütlü, devletin karşısına alacağı bir yapı olmamasında aranmaktadır. İslâm’ın ve caminin “özüne” kilitlenen bu arayış, camilerin çoklu yapısını göz ardı etmektedir. Oysa ki camiler, sanıldığı gibi aksine salt formatlanan mabetler değildir. Din ve devletin yan yana yürüyerek yeni rejim inşa ettikleri anda kurucu bir rol üstlenerek, kimi zaman halkın yanı başında yer alan din görevlileri ve onların vaazları ve

hutbeleri aracılığıyla, kimi zaman dinî alanı düzenleyen bir reforma gösterilen İslâmcı muhalefetin “korkulan” yeri olmakla, kimi zaman verdiği dinî eğitimin hem kurumsal ayrışma hem de farklılaşmaya engel/destek olmasıyla ve nihayetinde gündelik hayatı beş vakit ele geçiren doğalarıyla laikleşme sürecinin aktörlerindedir. Her ne kadar Cumhuriyet Türkiye’sinin kuruluş yıllarında “tarih kalemle değil silgiyle yazılmak istense” de (Kuyaş, 2003: 90), camiler geçmişinden koparılabilecek olgulardan değildir. Yeni rejim, camileri kendi bağlamının içinde yeniden üretirken camiler de yeni rejimin laikleşme sürecine karakteristiğini verir.

İkinci Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e bir sürekliliği barındırır da çoğunlukla kopuşlarından söz edebileceğimiz İslâm’ın toplumsal iktidar ilişkilerindeki konumunda, camiler laikleşme sürecinde devletin karşısına değil çoğunlukla “yanına alarak” yeniden ürettiği dinin değişimini gözler önüne seren mabetlerdir. Ancak kimi zaman aynı camiler toplumsal muhalefetin mevzilendiği yerler de olmaktadır. Bir modernleşme hareketinin içinde cami kendine nasıl yer edinir sorusunun cevabı, Osmanlı’nın modernleşme sürecine bağlı olarak Türkiye Cumhuriyeti’nin inşasındaki ikili anlayışta gizlidir: Geleneksel ile modern bir arada düzenlemek. İslâm’ın kurucu rolü laikleşmenin etkisiyle dönüşürken; camilerdeki vaazlar ve hutbeler, imamı ve hatibi, hanedanın selatin camileri, camilerle birlikte medreselerdeki din eğitimi, camileri kuran ve yaşatan cemaat ve kurumlar, cemaatin gündelik hayatını geçirdiği kamusal mekân olarak camiler de dönüşecektir.

Çalışmanın haritası

Erken Cumhuriyet dönemini camilere odaklanarak ele alan bu çalışma, genel tarihyazımından farklı olarak laikleşmeyi mikro bir alanın, yani caminin çözümlenmesi ekseninde ortaya koymuştur. Çalışma, erken Cumhuriyet döneminin tek partili yıllarıyla sınırlandırılmıştır. Aksi durumda, çok partili hayatla birlikte camiler üzerine yeni bir dizi etken ortaya çıkmaktadır.